

9. Акты ЮЗР. – Т. 11 (1672-1674; прибавл. 1657). – СПб., 1879.
10. Акты ЮЗР. – Т. 12 (1675-1676). – СПб., 1882.
11. Акты ЮЗР. – Т. 13 (1677-1678). – СПб., 1884.
12. Акты ЮЗР. – Т. 5 (1633-1699). – СПб., 1853.
13. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т. 1. – Владимир, 1903.
14. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Часть I. 1649-1687. – М., 1858.
15. Акты ЮЗР. – Т. 7 (1657-1663; 1668-1669). – СПб., 1872.
16. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.
17. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
18. Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції – зареєстрований у королівській канцелярії 22 жовтня 1709 // Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник / Ред. Р. Смаль-Стоцький // Праці Українського наукового інституту. – Т. 46. – Серія історія: Кн. 5. – Варшава, 1938. – Т. 1.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф. І. Літературні матеріали. – Од. зб. 53764. Диариуш Генеральної військової канцелярії 1750 г.; Там само. – Од. зб. 53766-53968. Документи о жизни и деятельности гетмана графа К. Разумовского – универсалы, указы, ордера и т.д. Оригиналы и копии.
20. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. посібник. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2000.
21. Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
22. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Summary

The article is devoted to the looks of the Ukrainian political elite of period of Hetmanshina in relation to saving of political, territorial and ethnocultural unity of Ukrainian earths. Keywords: cathedral, state institutions, hetman government, political integrity, cossacks elite, military-political patronage.

І. І. Лиман

“НАЧАЛЬНИК ЗАПОРОЗЬКИХ ЦЕРКОВ” ВОЛОДИМИР СОКАЛЬСЬКИЙ

Серед духовенства Запорозьких Вольностей Володимир Сокальський є чи не найбільш популярним в історіографії. Інтерес до нього можна порівняти лише з увагою, яка приділяється постаті єпископа Анатолія Мелеса – людині, завдяки якій Запорожжя намагалося вийти з-під духовної влади київського митрополита і заснувати власну архієрейську кафедру. Це не дивно, оскільки обидві духовні особи відігравали значну роль в історії Запорожжя, і, насамперед, у намаганнях Коша відстояти свою автономію в духовній сфері.

Біографія отця Володимира на сьогодні залишається недостатньо дослідженою, в першу чергу, через брак джерел. Достеменно відомо, що в 1762 р. в “Реєстрі – скільки у війську запорозькому низовому при приводі до присяги на вірність Його І. В. Государю Імператору Петру Федоровичу, Самодержцю всеросійському, старшин і козаків запорозького війська, також всякого звання людей було” Сокальський був уже записаний як ієромонах Києво-Межигірського монастиря і начальник січової церкви [1, с.654-655]. За документами, виявленими О. Кузьмуком, з листопада 1763 р. по жовтень 1767 р. отець Володимир був намісником Києво-Межигірського монастиря, восени ж 1767 р. він поїхав по монастирських справах до Січі і був вдруге обраний начальником січових церков [2, с.94].

Під час перебування на цій посаді отець Володимир дуже добре прислужився і рядовому козацтву, і тим більше кошовому керівництву.

На Запорожжі, як і в інших регіонах Російської імперії, в період Нової Січі духовні особи підтримували своїм авторитетом представників світської влади, освячуючи їхні дії. При тому, що на керівництво як світською, так і духовною справою на території Запорозьких Вольностей претендували можновладці і Києва, і Петербурга, місцеве духовенство, в тому числі і Володимир Сокальський, пріоритетом бачило підтримку Коша Війська Запорозького. Отець Володимир, продовжуючи існуючу традицію, під час літургії молився за здоров'я кошового отамана, судді, писаря, осавула і всього війська; проводив вдячні молебні з приводу перемог запорожців. Начальник січових церков брав участь у поїздках кошового керівництва територією Вольностей, під час яких здійснювався, зокрема, розгляд судових справ [3, с.607-608]. Причому Сокальський відігравав лише роль почесного супроводу, не втручаючись у вирішення питань судочинства.

Сама ж присутність шанованої духовної особи мала додати ще більшої поваги до кошового начальства з боку козацтва. Брав участь Сокальський і у військових походах запорожців [4, с.97].

Підтримка Сокальським кошового керівництва не обмежувалася лише формальним виконанням обов'язків, які за посадою покладалися на начальника січових церков. Яскравим свідченням цього можуть служити події 1768 р., які інтерпретовані Андріаном Кашенко так: "Захоплення гайдамаків російським військом та видача їх полякам на нелюдську розправу страшенно розгнівила запорожців на поляків і на російський уряд, і коли 26 грудня 1768 року кошовий Петро Калнишевський став перед радою і прочитав указ цариці про війну з Туреччиною, запорожці почали його взивати зрадником за те, що лишив Україну під час повстання без помочі... Переляканий тим погромом Калнишевський, переодягнений у ченця, втік із деякою старшиною байдаком у Кодак, і тільки січовий пан-отець вгамував розпалених запорожців і умовив їх знову прийняти Калнишевського на уряд" [5, с.288].

З огляду на заслуги отця Володимира, 12 березня 1774 р. від імені Петра Калнишевського, військової старшини, курінних отаманів і всього Війська йому була дана така характеристика, в якій, між іншим, містились і деякі біографічні відомості: "...На себе іночеський образ ще в досить молодих, холостий, прийняв у Києво-Межигірському ставропігійному Святішого правительствующого всеросійського вашої імператорської величності Синоду монастирі добровільно. Над всією його братією він перший майже тепер постриженець, добрих справ, корисної науки, смиренної вдачі, скромного життя, запопадливої працьовитості, гарної постійності і чесного поведіння – непорочний є образ тепер і в минулому, да і завжди був так монастирю і всьому вірнопідданому вашої імператорської величності Війську Запорозькому Низовому потрібним. І у використаннях швидкий і благослухняний, що кожний і окремих того випадок, хоча те вже для нього і тяжко було, охоче проходив. І за всім же тим і вольностей Запорозького Війська в Пустинно-Миколаївському Самарському монастирі начальником, а потім і в самому тому ставропігійному Святішого правительствующого Синоду Києво-Межигірському монастирі намісником протягом чималого часу був. Як же цього, щоб йому вже і в Коші над всіма, що в межах його знаходяться, церквами начальником бути досяг, то той монастир і Військо Запорозьке мали ласку вибрати цього ієромонаха, отця Володимира Сокальського. Коли ж був обраний і призначений... звання те з крайнім... старанням і чесною під присутністю вже і самих нас Війська Запорозького Низового знанням продовжує..." [6, с.155].

Ця характеристика містилась у проханні до Катерини II про висвячення отця Володимира в сан архімандрита. Цим, між іншим, віддячували Сокальському за ті послуги, що він зробив для Коша. Прохання було задоволене, і 26 червня 1774 р. вийшов указ Синоду київському митрополитові Гавриїлу про висвячення.

На переконання О. Кузьмука, основними причинами висвячення Сокальського на архімандрита були "дружба і вдячність кошового отамана, а також високий авторитет у середовищі запорожців" [2, с.105].

Втім, найбільший інтерес дослідників привертала не згадані вище факти біографії отця Володимира. Значно більша увага приділялася цій постаті у зв'язку з висвітленням подій "атакування Січі" 1775 р. Чи не всі, хто звертався до цього трагічного моменту в історії запорозького козацтва, підкреслювали, що мирна здача Січі відбулася в тому числі і завдяки діям архімандрита. Причому дослідники базувалися, головним чином, на інформації, що містилась в народних піснях і переказах [7, с.14; 8, с.259; 9, с.2; 4, с.89-94; 10, с.557-558,563-566; 11, с.30]. Дії отця Володимира чи не у всіх роботах характеризуються як звернення до козаків з умовлянням не проливати християнської крові. Оцінка ж значення цього звернення для вирішення долі Січі дещо розрізняється. А. Скальковський, не приділяючи спеціально уваги з'ясуванню причин мирної здачі, просто навів цитату із спогадів М. Коржа, де, між іншим, було сказано, що козаки висловили готовність слухати кошового "після звернення архімандрита й через інші обставини" [10, с.558]. Д. Яворницький, підкреслюючи роль січового архімандрита, зазначав: "Ніде з такою повагою не ставилися до духовенства, як у Запорозжі: розумний, освічений і благочестивий архімандрит Володимир Сокальський в самий рішучий момент історичного життя запорозьких козаків, під час атаківання Січі російськими військами, в 1775 році, своїм впливом і авторитетом подіяв на них не піднімати зброї навіть і проти москаля" [12, с.258-259]. В. Біднов з цього ж приводу писав наступне: "Архімандрит, настоятель січового духовенства, переконав товариство, й козаки не виступили проти московського війська, захоплення Січі обійшлося без крові. Це свідчить про те, що авторитет архімандрита серед Запорозжів стояв дуже високо. Розуміється, тут мали значення ще й обставини, які і сам Корж зауважує, що січовики згодилися не воювати з москалями "и по увещанию архимандрита, и по прочим обстоятельствам" [4, с.91]. О. Апанович схилилася до думки, що мирна здача відбулася великою мірою через "багато зусиль", що доклали кошова старшина і запорозький архімандрит. Причому їхнє прагнення запобігти пролиттю християнської крові дослідниця розглядала не як заклик не вбивати росіян, а як умовляння зберегти життя самих

козаків: “Небажання проливати християнську кров”, – пояснили вони свою позицію цілковитої покори. Дійсно, збройний опір царським військам міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були надто нерівні (три тисячі проти ста тисяч). Нависла загроза страшного кровопролиття і повного знищення всіх козаків, що були тоді на Січі” [8, с.252].

Вірогідно, що і саме запорозьке козацтво сприйняло звернення отця Володимира як дію в інтересах Війська. В. Біднов, досліджуючи висвітлення атаків Січі в народних переказах і піснях, звернув увагу, що ці джерела йдуть проти історичної правди і неодноразово згадують, що архімандрит залишив Січ разом із утікачами. Зокрема, в “Пісні на вихід Запорожців за Дунай” містилися слова про Сокальського, який підбадьорював втікачів під час бурі “на Лимані-морі”:

*“...А отець Володимир, піднявши хреста у гору,
Став Господа Бога благати:
“Ой, пошли Ти, Боже, Запорожцям згоду
Від московської неволі втікати!
Як не Твоя-ж воля, підем всі у воду
Спасення за гріхи шукати!”*

Пояснення, яке знайшов Біднов такої невідповідності народної пісні реальним фактам, досить логічне: “Близкість, поєднання його [Сокальського] з Запорожцями настільки великі й безпосередні, що народна уява не мириться з тим, що козаки тікають до Туреччини без нього!” [4, с.94].

Втім, аналіз джерел дозволяє стверджувати, що “близкість... з Запорожцями” не була для Сокальського такою визначальною, якою її бачили чи хотіли бачити самі козаки. Матеріали архіву Коша ставлять під сумнів логічний ланцюжок, вистроєний В. Бідновим: “Матеріальне становище начальника січової церкви, очевидно, було не кепське, бо в протилежному разі о. Володимир (як й інші ченці, що перебували в Січі) не дорожив би своїм перебуванням тут і знайшов би привід повернутися до межигорського монастиря” [4, с.95]. Річ у тім, що в 1773 р. Володимир Сокальський зробив таку спробу залишити назавжди свою посаду на Запорожжі. Спочатку він отримав від Коша дозвіл і паспорт для виїзду до Києва для вирішення якоїсь справи. Дещо пізніше, прибувши до Києво-Межигірського монастиря, отець Володимир звернувся до архімандрита Іларіона і братії цієї обителі з проханням про звільнення його із Запорожжя через слабкість здоров’я і тривалість перебування на території Вольностей. Намір Сокальського був більш ніж серйозним, і, отримавши звільнення, священник від’їхав до Січі за своїми речами. Свої повноваження він передав новому начальнику січових церков отцю Петру, а сам поїхав із Січі до Самарського монастиря для передачі керівництва ним ієромонаху Ієссею. Але на цьому фактично і завершилися рішучі дії отця Володимира, спрямовані на повернення до Межигір’я. Втрутився Кош, в плани якого не входила заміна особи на посаді начальника січових церков. Певний час Кош відкладав надання дозволу на залишення Сокальським Запорожжя, посилаючись на “обставини військового часу”. Згодом і сам отець Володимир, і архімандрит Києво-Межигірського монастиря отримали з Коша дуже прозорі за змістом листи, які не залишили шансів для реалізації бажання начальника січових церков. Сокальському довелося залишитися на Запорожжі [6, с.144-145,148-154]. Що насправді змусило шанованого козаками отця Володимира розпочати справу про повернення до Києво-Межигірського монастиря, сказати важко, втім, ці причини мали бути досить важливими, оскільки Сокальський наважився ризикнути незважаючи на те, що, перебуваючи тривалий час серед запорожців, він не міг не розуміти, з якими складнощами доведеться зіштовхнутись, виступивши проти волі Коша.

Не можна однозначно трактувати як прояв “близькості... з Запорожцями” і дії Сокальського під час вирішення долі Січі. Як народні пісні та перекази, так і дослідники або зовсім не згадують про участь отця Володимира в переговорах з приводу здачі Січі, або кажуть про цю участь досить стримано. І це не дивно, з огляду на мовчазну позицію, яку зайняв архімандрит.

У цьому контексті великий інтерес викликає виявлений нами в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського датований у опису 80-ми роками XVIII століття “Уривок зі щоденника отця Володимира...” наступного змісту:

“И когда мы к нему з Кальнышем, з Глобою и з прочими старшинами від Коша в шатер пришли, то Потемка был ще у почивалне, и ждали мы немало голочис. А када вышел, звичайно здоровлючись прохав сидаты и зачал глаголити тако: “З Ея Царской Пресвятой Милости усех я вас з прочем кошовым товариством завсегда в награждениях памятувал, мавше усяку заботу де була потреба, а тепер слушу, панове прохати вчепыты вельму службу. Загадав я соизволения Ея Царской Пресвятой Милости уже ваши край оселити, городов настроити и в прекрас произвести до расейских мист побуду маючих, а усе низове козачество в ретарски и драгунски полки превзысты задля ослоно від Крыма и Турка, я маю вас прохаты прыхлыты до сеи воли запорозке товариство, инше низове козачество, безо всякаго дебоширства и смуты щоб царский

указ зполняем бысть, а своевольничия щоб за крипкой караул брати и указани [...] превоздати". Потим стал // личити хто яке награждение мае получитьи и мне казал: "Ты, отче, на главы будешь маты з крыстом мытру". Уси мы як каменом были, молчали. Потом Петро Калныш каже: "А з якими ж вільностями вит сеи мылости вискове товариство буде козакуваты?" А Потемка відказує: "Усеи степы идут пид оселы, а яки инши волности будуть не у потреби, як козачество у царске великоросийске вийско піде". Тоди Калныш стал відказувати тако: "Се діло, пресвитий княже, кошової рады, я ж атамануючи маю шукаты казачих вольностей и з их хлопит чиныты, я сылы не маю на прыпон якон". О сых слов Потемка вельмы росердылся и вызырючи (X) мертве око з сердцем закрычал: "Се ваше діло: не хочите добром – буде и скрыблом, а все ж запорозькому вийську не бувати, бо така царицина воля". Мы уж у великої скорби зараз отъехали у Сечь на раду... (X) Должно быть намек на вставной глаз князя Потемкина" [13, арк.1-13в.].

Документ настільки ж цікавий, наскільки і загадковий. При ознайомленні з ним виникає цілий ряд питань, однозначної відповіді на які поки що не знайдено. З огляду на те, що документ написаний від імені духовної особи, учасника з боку Коша перемовин, які передували "атакуванню Січі", та й ім'я цієї духовної особи Володимир, цілком вірогідно, що йдеться саме про Володимира Сокальського. Втім, чи міг освічений панотець настільки перейнятися "запорозьким духом", що йменував Ясновельможного Князя не інакше як "Потьомка"? І взагалі, чому стиль і мова уривку не дуже відповідають тим, які використовувались у документах, авторство яких беззаперечно належить Володимиру Сокальському? Хто і коли переписав "Уривок зі щоденника отця Володимира..."? Врешті-решт, якою є доля самого таємничого щоденника, з якого, нібито, і переписаний вищенаведений уривок?

Між іншим, ряд сумнівів щодо уривку висловив і дніпропетровсько-нікопольський дослідник В.В. Грибовський, який зараз готує археографічне видання, присвячене П.І. Калнишевському, до якого має увійти і зазначений документ.

Але повернемося до персони самого панотця Володимира. Доля Сокальського після скасування Запорозьких Вольностей підтверджує думку В. Біднова про те, що нова адміністрація виявилася прихильною до отця Володимира з огляду на те, що "Архимандрит Володимир, очевидно, належав до тих, що не тільки самі не робили вчинків, ворожих щодо нового положення Запорозького краю, а ще й "развратных" товаришів своїх "приводили до покірності московській цариці" [4, с.100]. Архимандрит деякий час після розорення Січі продовжував отримувати встановлену раніше платню, а 28 листопада 1775 р. наказом київської консисторії був переведений до Києва, а звідти – до Батуріна, де став настоятелем Миколаївського Крупицького монастиря. Таким чином, отець Володимир не тільки не був підданий утискам після ліквідації Вольностей, але і був обласканий можновладцями, які віддячили йому за допомогу в мирній здачі Січі.

Насамкінець маємо констатувати, що попри чималий інтерес науковців до постаті Володимира Сокальського, його біографія, мотивація дій, роль у взаєминах центральної духовної і світської влади з Кошем Війська Запорозького ще залишають чимало "білих плям", лакун, що все ще чекають на заповнення.

Джерела та література

1. Дела, касающиеся запорожцев с 1715-1774 г. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. 14. – Одесса, 1886.
2. Кузьмук О.С. "Козацьке благочестя": Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006.
3. Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская Старина. – 1886. – № 3.
4. Біднов В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. СXLXII.
5. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ, 1991.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998.
7. Авдеенко С. Последний атаман. – Мелитополь, 1995.
8. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
9. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. – Екатеринбург, 1915.
10. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
11. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепрпетровск, 1991.
12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.
13. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. II: Історичні матеріали. – Спр. 6790.

* У тексті одне слово не прочитане.

Summary

The article is devoted to the biography of one of the well-known spiritual persons, which satisfied spiritual needs of Zaporizhyan Cossacks. The historiography and sources, which concern to the “chief of Zaporizhyan churches”, the archimandrite Vladimir Sokal'skiy, are analysed.

Н. Ю. Болотина

ПОСЛЕДНИЙ ГЕТМАН МАЛОРОССИИ И ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО – ГРАФ КИРИЛЛ ГРИГОРЬЕВИЧ РАЗУМОВСКИЙ

Историографическая судьба видного государственного деятеля XVIII в. – графа Кирилла Григорьевича Разумовского (1728-1803)*, брата фаворита императрицы Елизаветы Петровны Алексея, сродни судьбам многих известных деятелей XVIII в., которым суждено было приблизиться к престолу: советские историки не хотели видеть в фаворитах и их родственниках талантов, способностей и заслуг; их вклад в историю России отрицался или приписывался другим более приемлемым персонажам.

Как известно, К.Г. Разумовский, третий сын регистрового казака Григория Яковлева Розума, благодаря высокому положению своего брата Алексея при дворе Елизаветы Петровны, получил образование за границей, и вернулся в Петербург весной 1745 г., где был пожалован в действительные камергеры. Юноша, отличавшийся приятной внешностью и оригинальностью ума, с головой окупился в придворную жизнь, участвовал во всех празднествах и балах, ежедневно находился в обществе государыни. 23 мая 1746 г. он получил почетное назначение – стал президентом Академии наук [1, с.326]. В этом же году произошло еще одно знаменательное событие в жизни графа Разумовского: 29 июня состоялось его обручение с Екатериной Ивановной Нарышкиной, фрейлиной императрицы и ее внучатой сестрой, а 27 октября было совершено торжественное бракосочетание. От брака с Екатериной Ивановной Нарышкиной он имел шесть сыновей и пять дочерей, одна из которых скончалась в малолетстве.

Для исследования жизни и деятельности К.Г. Разумовского большое значение имеют документы Российского государственного архива древних актов (РГАДА). Императрица Елизавета Петровна указом от 5 мая 1747 г. восстанавливает гетманство, что давало определенную автономию Малороссии и влекло за собой возрождение гетманской столицы – города Батурина (Черниговская обл.) [2, с.591-604]. В послании казачьей старшины к императрице, полученном в Петербурге 9 декабря 1748 г., они просили “всемилоостивейшее указать по нашим правам и давным обыкновениям быть гетману в Малой России по прежнему” [3, л.6-6об.]. Дарование брату любимца императрицы К.Г. Разумовскому титула гетмана Малороссии и Войска Запорожского организовывалось по старым казачьим традициям, и выборы гетмана с большой помпезностью были инсценированы заочно в 1750 г. в Глухове в присутствии специально отпущенного туда камергера графа Ивана Гендрикова.

Документы о возрождении гетманства и деятельности К.Г. Разумовского на этом посту отражают материалы фонда РГАДА №13 “Дела об Украине”. Следует назвать материалы, связанные с избранием вновь гетмана в Малороссии и о передаче ведения малороссийских дел сначала из Сената в Коллегию иностранных дел (1749 г.), а затем обратно (1756 г.) [3], копии присяги Малороссийского гетмана К.Г. Разумовского и жалованной грамоты на гетманский уряд (1751 г.) [4; 5, л.8-9об.], дело о производстве 50 000 рублей ежегодно из малороссийских доходов гетману графу Разумовскому [6].

25 июля 1750 г. состоялся указ императрицы Коллегии иностранных дел о конфирмации гетмана Разумовского, который занял по сравнению с прежними гетманами более высокое положение в структуре политической элиты Российской империи. Поскольку “пред всеми другими гетманами, имея ту отличность, что он нашей империи граф” (диплом на графское достоинство Разумовский получил только в 1751 г.) [5, л.1-7], а государыня имела “к его персоне особливую доверенность и благоволение”, то по ее указу от 25 июля 1750 г. нового гетмана во всех грамотах из Коллегии иностранных дел следовало именовать, как “высоко и благоустроенного” графа [3, л.11]. Новый более высокий статус гетмана Малороссийского и Войска Запорожского был подтвержден также указом Елизаветы Петровны о соизволении Разумовскому “при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с Нашими генералами фельдмаршалами,

* В 1896 г. в свет вышло исследование А.А. Васильчикова, основанное на печатных материалах, переписке и семейных преданиях: «Семейство Разумовских. Исторический рассказ».